

## **ТИЛШУНОСЛИКДА СИНТАКТИК МУНОСАБАТГА ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР**

**Чўпонов О.О., ф.ф.н.доц., УрДУ, Магистратура бўлими;  
Йўлдошев Э.Қ., лингвистика (инглиз тили) йўналиши  
2-босқич талабаси**

Синтаксис сўзнинг гап қурилиши қонуниятлари билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам синтаксиснинг проблематикаси уларни ўзаро боғлайдиган умумий нарсаси бир томондан нутқ самарасининг психолингвистик жараёнини ўрганса, бошқа томондан маълум бир жанрдаги матнни стилистик жиҳатдан таҳлил этади. Гап тугал фикрни ифодаловчи тил шаклидир. Шунинг учун ҳам

синтаксисда туғиладиган муаммолар кўп ҳолларда фикр тизимини ўрганувчи фан — логикага мурожаат қилишни талаб қилади.

Синтактик алоқаларни ифодаловчи воситалар: сўз формалари, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва интонация. Демак, синтаксис алоқа воситаларининг кўринишлари қуйидагича: формал грамматик воситалар, лексик-грамматик воситалар, позицион воситалар ва интонацион воситалар.

Сўз формалари синтактик вазифани бажарувчи детерминативлар — сўз ўзгартирувчилардир. Сўз ўзгартирувчилар бир сўзнинг бошқа сўз билан боғланишини, умуман синтактик алоқаларни ифодалашдаги грамматик воситаларнинг энг активидир.

Мослашув, бошқарув, битишув каби тобелик муносабатларини кўрсатувчи бу формаларнинг ҳар бири маълум маънони ифодалайди: «Кўлланиш ва функцияси маънодан ташқари билинадиган форма йўқдир.»<sup>5</sup>

Мослашувда боғланган компонентлар (икки сўз) бир-бирига мувофиқ уйғун тусга киради. Тобе сўз шу алоқага хос — ҳоким сўзга мос формада келади: ҳоким сўз ўзгариши билан тобе сўзнинг формаси ҳам шунга мос формага ўтади — ўз шаклини унга тенглаштиради. Синтактик муносабатларни ифодалашда морфологик манбалар ва ёрдамчи сўзлар етарли эмас, шу сабаб, улар алоҳида қисқа синтактик гуруҳлар билан тўлдирилади.

Бу ерда “синтактик группа” термини предикатив ва нопредикатив сўз бирикмаларини билдиради. Инглиз тилидаги гапда сўз синтактик вазифани бажарувчи синтактик гуруҳ сифатида намоён бўлади. Синтактик гуруҳни биз учта асосий гуруҳ асосида қараб чиқамиз: предикатив (S+V), тўлдирувчи билан ифодаланган (V+O), аниқловчи (N+C).

1. Компонентларнинг доимий сўз тартиби. Сўз тартибига кўра тобе бўлак ҳоким сўз кетидан келади:

а) предикатив гуруҳда эга феълнинг олдидан келади, унинг инверсияси чегараланган.

б) Объектли гуруҳда тўлдирувчи феълни кетидан келади. Инверсия килиш имконияти предикатив гуруҳга қараганда янада чегараланган.

в) аниқловчили гуруҳда, аниқловчи от ёки сифатдош билан ифодаланади, отдан (N) сўнг келади.

65% сифатлар кўпчилик ҳолатларда отдан (N) кейин келади, сўз маъносига кўра отдан олдин ёки отдан кейин ёки аниқловчининг семантик тури (баҳоловчи ва чегароловчи)га қараб келади.

2. Бўлинмас гуруҳлар. Гапнинг бош бўлаклари ўзаро алоқа ҳолатида, бошқа ихтиёрий сўз билан боғланиб кетмайди. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) элементлар компонентлар орасидан биттаси билан қалин боғланган, масалан, S ва V орасидаги отнинг аниқловчиси, V ва O ўртасидаги ҳол, кесим билан ягона битта бўлакни ташкил этувчи ёки тўлдирувчининг аниқловчиси жойлашиши мумкин.

<sup>5</sup> Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958; Т.4.М., 1977



б) Гапнинг асосий структурасига кирмаган элементлар синтактик муносабатларга кучсиз киришади. Булар гап бўлакларини ажратиш, кириш сўзлари, эргашган кўшма гаплар.

**Интонация.** Интонация ҳам турли синтактик алоқаларни, грамматик-фикрий ҳолатларни ифодалашда хизмат қиладиган воситадир. У нутқдаги бўлакларнинг бир бутун, яхлит ҳолатини кўрсатади, гапнинг мазмуни, грамматик тугаллигини, гапдаги сўзларнинг, бирикмаларнинг, айрим гапларнинг турли муносабатларини ифодалайди, гапнинг мазмунидаги ҳар хил ҳолатларни, гапнинг турини, унинг қандай қисмларга бўлинишини, ундаги айрим бўлакларнинг ажратилганлигини билдиради.

Интонация орқали гапдаги сўзларнинг группаланиши синтактик бўлиниши, элементларнинг ўзаро қандай боғланганлиги ифодаланади. Инглиз тилида грамматик алоқа, ритмик группа, сўз синтагмаси интонация билан боғланади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, предикативлик гапнинг ўзига хос белгисидир. Синтаксик даражада предикативлик бир-бирини тўлдирувчи икки қарама-қарши бўлак – эга ва кесим (S+V) муносабатида намоён бўлади, одатда инглиз тилида кесим феъл шаклига эга бўлади. Икки составли феъл инглиз тили синтактик тузилишининг асосидир.

Семантик – синтактик параллелликдан четга чиқиш предикативлик муносабатларни ифодалашда икки тилли ассимметрияни яратади.